

УДК 32.01:303.42(477)

РАНЬМОДЕРНА (ПЕРЕДМОДЕРНА) УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В XVII СТ.

Володимир Гоцуляк

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин,
кафедра філософії і політології
вул. Інституцька, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна*

Становлення української ідентичності – це тривалий процес усвідомлення українським етносом своєї самотожності зі своєю історією, минулим, мовою, вірою, традиціями. Одним зі значущих наслідків його є перетворення етнічної спільноти в політичну, початок формування української модерної нації й українське державотворення.

Політичне самовизначення різних європейських спільнот в історії відбувалося через перетворення етнічних (культурних) націй в політичні. Становлення політичної нації відбувалося через процеси політичного самовизначення, через перетворення етносу в політичну спільноту і участі її в процесах творення держави.

Необхідною передумовою виникнення політичної нації є розвиток національної свідомості й становлення національної ідентичності. Українська національна свідомість у раннямодерні часи проявлялася, передусім, як етнічна, конфесійна, а згодом і політична самоідентифікація на рівні протиставлення «своїх» і «чужих».

Ключові слова: раннямодерна Україна, національна свідомість, політична нація, національна самоідентифікація, національна ідентичність.

Рецепція української релігійної та політичної реальності в книжній традиції, фіксація виявів української ментальності в польськомовній і латиномовній літературі, процеси відродження руської віри, поширення гуманістичних ідей в українській духовній культурі визначили основні вектори національного розвитку в XVI–XVII ст. Усвідомлення своєї національної ідентичності стало обов'язковою передумовою розвитку української спільноти. Від ступеня розвитку української ідентичності значною мірою залежав успіх українського державотворення в XVII ст. Непростий, а то й трагічний поступ України на шляхах національного розвитку і націотворення є свідченням того, що національна самоідентифікація і творення загальнонаціональної моделі ідентичності є необхідною складовою частиною політичного розвитку українського суспільства. Крім того, феномен української ідентичності безпосередньо впливав на формування модерної української нації.

Становлення української ідентичності – це тривалий процес усвідомлення українським етносом своєї самотожності зі своєю історією, минулим, мовою, вірою, традиціями. Одним зі значущих наслідків його є перетворення етнічної спільноти в політичну, початок формування української модерної нації й українське державотворення. На думку М. Рябчука, парадигматично, але зі своїми особливостями й основними етапами, цей процес не відрізняється від того, як розвивалися нації у Східній Європі, де майже всі бездержавні етноси спромоглися розвинути модерну національну свідомість і досягти державності [4, с. 6]. Цей процес тривав аж до XIX ст. В Україні формування модерної нації гальмувалося через соціальний і, головним чином, політичний тиск державних націй і тих

держав, до яких входили довгий час українські землі. Йдеться, передусім, про Польську і Московську (Російську) держави. Слід визнати, що реалізації класичної моделі європейського націєтворення в Україні не відбулося ні в XVII–XVIII ст., ні пізніше, у XIX ст.

У комплексі політичних ідей, що характеризують думку ранньомодерної України, своєрідного розуміння й інтерпретації набувала ідея національної окремішності, що набувала специфічного розуміння й інтерпретації в творах українських і польських авторів кінця XVI – першої половини XVII ст. Вона часто пов'язувалася з усвідомленням тогочасною українською людиною не лише своєї релігійної, але й етнічної, національної самототожності.

Процес становлення нації – довготривалий і складний. Її формування залежить не лише від наявності стійких ознак, що характеризують той чи інший етнос (соціальних зв'язків, особливостей економічного та культурного розвитку, спільної території, мови, побуту, традицій і звичаїв), але й від міфів, ідеалів, ідеологій, призначених об'єднувати людей у спільноти [2, с. 86]. На думку Ентоні Сміта, головними ознаками національної приналежності є історична територія або рідний край, спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова громадська культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх, спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території [5, с. 23–24].

Політичне самовизначення різних європейських спільнот в історії відбувалося через перетворення етнічних (культурних) націй в політичні. Етнічна нація формується завдяки таким елементам культури, як мова, світобачення, звичаї. Становлення політичної нації відбувалося через процеси політичного самовизначення, через перетворення етносу в політичну спільноту й участь її в процесах творення держави.

Необхідною передумовою виникнення політичної нації є розвиток національної свідомості й становлення національної ідентичності. Українська національна свідомість у ранньомодерні часи проявлялася, передусім, як етнічна, конфесійна, а згодом і політична самоідентифікація на рівні протиставлення «своїх» і «чужих». Українці завжди чітко вирізняли себе з-поміж інших етносів, знаходячи різні культурні й релігійні механізми, що перешкоджали асиміляції з боку поляків, а пізніше – Москви. Незважаючи на те, що стара назва України – Русь була привласнена Московією, як і історія Київської Русі, українська ідентичність завжди яскраво проявлялася через релігію, мову і культуру.

Додаткового уточнення потребують також поняття «культурна ідентичність» і «національна ідентичність». На думку Олі Гнатюк, поняття національної та культурної ідентичності є частиною ширшого поняття – колективної ідентичності: індивід засвоює істотні елементи колективної культури, визнаючи їх за власні, ототожнюючись з ними. Так, в індивіда виникає чуття належності до спільноти (на засадах подібності). Водночас індивід виробляє в собі чуття окремішності щодо інших національних спільнот (інакшість). «Проте, – пише вона, – неможливо з'ясувати, що саме визначає належність індивіда до нації – об'єктивні чи суб'єктивні критерії, себто народження («кров»), місце («земля»), мова, культура чи радше національна свідомість індивіда» [1, с. 51].

Національна ідентичність не тотожна культурній. Культурна ідентичність (спільність релігії, традицій та мови) може існувати без чуття національної спільноти. Крім того, ті, хто належать до однієї етнічної спільноти – за однакової культурної ідентичності – можуть бути різні національні ідентичності. Національна ідентичність пов'язана з процесами політичного самовизначення спільноти. Процес націєтворення є від самого початку політичним явищем, а говорячи про ідентичність, треба мати на увазі політичний контекст.

О. Гнатюк пише, що в суто традиційному розумінні національна ідентичність постає як комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі форму-

вання окремішності спільноти, який поєднуються з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави, тоді як культурна ідентичність постає як ототожнення індивіда з вартостями та моделями, усталеними в певній системі культури виокремленої спільноти [1, с. 56].

На формування української ідентичності впливала конкретна історична ситуація, що склалася в кінці XVI – на початку XVII ст., а також активність національних сил, які виявляли свою національну самототожність. Крім того, як вважає Н. Яковенко, ключовим для розуміння специфіки передмодерної української ідентичності в її політичному вимірі було питання про те, коли й за яких причин/обставин «руський народ» став претендувати на місце третього рівного в «Речі Посполитій Двох Народів» [7, с. 231].

Уявлення про те, що «руський народ» як політичний суб'єкт існував вже з Києво-Руської доби, а згодом після входження до Корони Польської на рівних правах співіснував з польським народом, і це було підтверджено певними привілеями, поширюється в 1620-х роках церковними православними діячами, а також українськими інтелектуалами.

Питання про час і специфіку формування української ідентичності пов'язане з осмисленням неперервності української історії з часів Київської Русі, з ототожненням України з Руссю, а українців – з руським народом. Чуття етнічної спільноти, усвідомлення належності до «руського народу», причетності до руської історії формується вже в першій половині XVII ст. і проявляється в поглядах представників різних прошарків населення. Назва «руський народ» торкається процесів самоідентифікації українців, але в XVII ст. українці й білоруси продовжували сприймати себе переважно як культурно-історично-релігійну єдність. Водночас Н. Яковенко стверджує, що тезу про «єдність Русі» в XVII ст. не слід сприймати однозначно. «В тогочасних уявленнях про Русь як політичний простір останній збігається з територією південних («українських») князівств Києво-Руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, але й білоруські території, що, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, ніби то сприйняття «Русі» як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час / внаслідок Хмельниччини [7, с. 250].

Найважливішою і специфічно руською інституцією, що впливала на процеси творення української ідентичності, була, безперечно, православна церква. Вона визначала зміст культурно-історичних процесів в українському суспільстві з моменту прийняття київськими князями християнства у його східному, візантійському варіанті. Православна церква відіграла вирішальну роль у виборі способу культурного існування українського етносу. В час боротьби з католицизмом та Унією в XVI–XVII ст. вона забезпечувала цілісність культурного простору та єдність національного буття. За умов політичної нестабільності православна церква перебрала на себе роль національної інституційності, виступаючи чинником організації та стабілізації українського життя [3, с. 147].

Окрім того, що православна церква втілювала релігійну, духовну й культурну єдність українського етносу, її слід також розглядати як політичну інституцію в контексті політичної структури суспільства. Політика церкви до і після Берестейської Унії, її місце і діяльність у Польській державі, відносини її з козацтвом, спроби православних діячів зберегти єдину церковну структуру були факторами, які прямо чи опосередковано впливали на процес формування української ідентичності.

Отже, перші вияви української ранньомодерної ідентичності проявлялися в ототожненні релігії з етнічністю. Усвідомлюючи себе як окремішність у сукупності соціальних і політичних зв'язків, українська спільнота ототожнювала себе з православ'ям і «своєю», а не «чужою» церквою. Ця обставина була вирішальною в протистоянні чужим і непри-

хильним до неї польської політичної влади і католицької церкви. Можна стверджувати, що православна релігія була основою ціннісної системи українства, а православна церква – головним соціалізуючим інститутом українського суспільства.

Відродження руської віри, яке відбувалося у зв'язку з прийняттям унійної доктрини, впливало на становлення української ідентичності і на формування національної свідомості. На думку І. Шевченка, воно зміцнило у свідомості українських православних одну зі складових частин національної тожності. З'явилося почуття солідарності між різними верствами населення. Незначна частина шляхти, священники, козаки – всі вони стали краще усвідомлювати свою «інакшість» від поляків [6, с. 173].

Концепція тягlosti в київській історії в політичній думці ранньомодерної України тривала до 40-х років XVII ст. Вона розвивається у виданому в 1635 році (спочатку польською, а потім староукраїнською мовами) «Патерику» Сильвестра Косова. У цій праці Сильвестр Косов, соратник Петра Могили і майбутній Київський митрополит, прославляє старокиївські традиції і поєднує історію Києва князівської доби із Києвом сучасної йому доби.

Разом з тим існує ще один, досить суперечливий аспект, пов'язаний зі спробами визначити українську ідентичність через належність до православ'я. Відродження руської віри, визнання її абсолютності по відношенню до інших, «чужих» вір створювало потенційні перешкоди для формування національної свідомості на українських територіях в ранньомодерну добу. Українські книжники й церковні інтелектуали, утверджуючи «інакшість» православних проти поляків, підкреслювали тожність українців з московитами, визнаючи цінність для одних і інших православної віри і спільні завдання з відстоювання інтересів православних у різних культурно-цивілізаційних просторах – польському чи турецькому. Вже у 1620 році, коли було відновлено православну ієрархію в Києві, до Москви приїхала козацька делегація з пропозицією переходу козаків у царське підданство. Крім цього, у 1624–25 рр. православне київське братство зверталося до царя московського за підтримкою. А митрополит Йов Борецький скаржився цареві на польського короля і просив захисту для православних. Така церковна й політична орієнтація українських православних сил та інтелектуалів призвела до руйнівних для української спільноти й української ідентичності наслідків. Після Переяславської угоди 1664 року і входження України до складу Московської держави, релігійний центр переносився до Москви, а московське православ'я проявило свій відвертий денационалізуючий характер. Наслідком цього стало те, що уповільнився процес національного розвитку і різко загальмувався процес усвідомлення своєї національної тожності й національної окремішності, а православна церква стала активним провідником імперського шовінізму. Перенесення в XVII ст. патріархату з Києва до Москви не випадково збіглося із втратою політичної незалежності України і залишків тих свобод, якими володіли українці до цього часу.

Слід відзначити, що в XVII ст. носіями й творцями української ідентичності були не тільки діячі православної церкви, але й інші квазіполітичні інституції – інтелігентські об'єднання, гуртки вчених інтелектуалів, братські організації та школи при них, українські та польські гуманісти.

Особливий ракурс в осмисленні проблеми становлення ідентичності українського етносу надає аналіз латиномовної та польськомовної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. Авторами багатьох творів, написаних латинською чи польською мовами, стали польські гуманісти. Така література є органічною частиною так званого феномена «католицької Русі», яка співіснувала з Руссю православною. Як відзначає В. Литвинов, «католицька Русь» формувалася переважно в XVI ст. з вихованців західноєвропейських університетів і частково місцевої шляхти, що вже покатоличилася. Саме ця верства при-

несла на українській землі ідеї ренесансної культури, а на зламі XVI–XVII століть і в першій половині XVII ст. витворила своєрідну латинську і польсько-українську літературу (Литвинов В. Католицька Русь). «Католицька Русь» мала досить високу національну конфесійно-етнічну самосвідомість і так само, як і православна спільнота, формувала національну ідентичність. Але вже в XVII ст. польське політичне і духовне домінування в українському житті стало визначальним і поети-католики починають дистанціюватися від українського культурного і національного контексту.

Найвідомішими представниками польсько-української культури в досліджуваний період були Симон Пекалід, Ян Щасний-Гербут, Іван (Ян) Домбровський, Себастьян Кленович, Шимон Шимонович, брати Шимон і Бартоломей Зиморовичі, Адам Чагровський, Мартин Пашковський та ін. За віросповіданням вони були католиками, але визнавали свою належність до української землі й поетичними засобами демонстрували свою любов до неї.

Україна та українці завжди були у творчості українсько-польських поетів-гуманістів. В їхній творчості присутні українські мотиви, оспівувалась українська природа, український побут тощо. Із творів польських авторів не видно, що вони почувалися етнічно чи релігійно «чужими» в українському етнічному середовищі. Вони були переконані, що у своїх віршах описують свій край, свою землю, свою «руську» столицю Львів.

Відчуття близькості до руської землі проявляється в постійній увазі українсько-польських авторів до історії. Як і для європейських гуманістів, історія була для них вчителькою життя. Звернення до власної історії було не тільки шляхом відтворення далекого минулого, але й відкривало нові можливості для розуміння себе і свого часу. Українсько-польські інтелігенти-гуманісти розуміли потребу висвітлення й пропаганди історії своєї Вітчизни – Русі. Таким чином, вони висловлювали свою належність до етнічної й культурної спільноти, а також намагалися переконати своїх сучасників вчитися на власному історичному досвіді, вирішувати складні церковні й суспільно-політичні проблеми сучасного їм українського життя. Славетна руська історія була також підставою усвідомлення українською людиною тотожності зі своїм етносом.

Ознаками, що визначали належність до України-Русі, були географія (певна територія), мова, культура і релігія. Думка про тяглість української історії з часів Київської Русі стає однією з провідних у творчості українсько-польських гуманістів. Для окреслення головних ознак українського етносу використовуються різні назви України – Русь, Рутенія, Роксоланія, Руссія тощо. Латиномовна та польськомовна поезія XVII ст. – це свідчення усвідомлення особистістю значущості звернення до своїх природних та етнічних витоків.

Багато хто з польських поетів-гуманістів і польських публіцистів не вбачав у віросповідному принципі головну ознаку національної ідентичності. І це є досить суттєвим для окреслення факторів, які впливали на процес становлення української національної ідентичності.

Отже, всі поети, поляки за походженням, не відчували себе етнічно чи релігійно чужими в Україні. Український колорит і природа присутні в їхніх творах. Як пише І. Шевченко, вони мали відчуття, що описують свій рідний край і свій народ, свою «руську» землю, своїх «руських» людей, свою «руську» столицю – Львів чи навіть київські руїни, з чудотворними Лаврськими печерами [6, с. 148].

Таким чином, освічені українці та поляки, які писали про Україну, однаково сприймали минуле Київської землі як частину української історії. Використання історичної та духовної спадщини Київської Русі було органічною частиною політичного мислення українських і польських гуманістів. Для них, як і для українських книжників XVII ст., киево-руські традиції були тим самим, що й антична старовина для західноєвропейської культури. Спадщи-

на Київській Русі відігравала надзвичайно важливу роль в осмисленні політичних проблем свого часу, міркуваннях про українську державність й була своєрідним індикатором у питаннях визначення національної ідентичності. На жаль, вже через півстоліття уявлення про руську ідентичність і про тяглість української історії зміняться на користь нової ідеологічної побудови, підтриманої українськими книжниками і відтвореної в «Синописі».

Загалом, наприкінці XVI–XVII ст. спостерігається редукція терміну «Русь» в його політичному та географічному аспектах до політико-територіального визначення «Україна». Звісно, в тогочасній політичній і релігійній свідомості народ, який живе на українських землях і має такий важливий релігійний центр, як княжий Київ, називається руським. Однак у повсякденному житті цей народ називається українським, а земля, де він проживає, називається Україною. Поняття «Русь» зберігається в релігійно-конфесійному лексиконі для визначення духовної самототожності українського етносу. Дослідники політичної історії підкреслюють, що в першій половині XVII ст. на зміну старій «Русі», яка давно втратила політичну суб'єктність і територію, швидко і невідворотно приходить нова назва східних земель Речі Посполитої – «Україна». Така назва стосувалася, головним чином, визначення території, а не її населення в етнокультурному і політичному розумінні. У тогочасній свідомості міцно вкоренилося поняття «русський народ». У вузькому значенні слова Україна – це політико-територіальна назва Київщини і Східного Поділля.

Отже, в суспільно-політичному контексті Україною називалися східні території Речі Посполитої, які були кордоном і пограниччям з тими територіями, які перебували у сфері політичних впливів Османської та Московської держав.

Таким чином, любов до своєї Вітчизни і рідної землі, повага до власного минулого, звернення до історії в цілях виховання людини сприяли формуванню ідеалів громадянськості, громадянського служіння і національної свідомості. Українсько-польськими гуманістами та інтелектуалами творилася традиція історичного, політичного та патріотичного виховання. Національна свідомість ставала суттєвим чинником формування нової української еліти, яка починала усвідомлювати свою ідентичність.

Головними факторами, які визначали у кінці XVI–XVII ст. національну ідентичність, були мова, культура, історія і віра. Саме вони потрапляли в поле зору українських мислителів, поетів і письменників і розглядалися ними як головні ознаки самототожності українського етносу в складному потоці соціальних і політичних змін ранньомодерної України.

Список використаної літератури

1. Гнатюк Оля. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.
2. Лісовий В.С. Культура-ідеологія-політика. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 350 с.
3. Петрук Н.К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія. Хмельницький: б.в., 2007. 288 с.
4. Рябчук М.Ю. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 303 с.
5. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 224 с.
6. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття; під редакцією Андрія Ясіновського. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.
7. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

**EARLY MODERN (PREMODERN) UKRAINIAN IDENTITY
AND THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE XVII CENTURY****Volodymyr Hotsuliak**

*Khmelnytskyi National University,
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Political Science
Institutska str., 11, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine*

The formation of Ukrainian identity is a long process of awareness of Ukrainian identity by its own identity with its history, past, language, faith, and traditions. One of its significant consequences is the transformation of the ethnic community into a political one, the beginning of the formation of the Ukrainian modern nation and Ukrainian state formation.

The political self-determination of various European communities in history took place through the transformation of ethnic (cultural) nations into political ones. The formation of a political nation took place through the processes of political self-determination, through the transformation of the ethnic group into a political community and its participation in the processes of creation of the state.

Necessary prerequisite for the emergence of a political nation is the development of national consciousness and the formation of national identity. Ukrainian national consciousness in early modern times was manifested, first of all, as an ethnic, confessional, and subsequently political self-identification at the level of opposing "their" and "strangers".

Key words: early modern Ukraine, national consciousness, political nation, national identity, national identity.